

УДК 808.26-3

Прозвішчы як адлюстраванне сацыяльнага стану і дыялектных асаблівасцей жыхароў Віцебшчыны

Г.К. Семянькова

Аб'ектам даследавання з'яўляюцца сучасныя прозвішчы жыхароў Віцебскай вобласці. Антрапонімы ўтрымліваюць звесткі пра заняткі беларусаў, назвы прафесій на розных тэрыторыях Віцебшчыны, дыялектныя асаблівасці жыхароў.

У асновах прозвішчаў выяўлены і апісаны апелятывы, якія адносяцца да промысла, рамства, сельскай гаспадаркі, жывёлагадоўлі, лясніцтва, палявання, рыбалоўства, гандлярства, воінскай службы і інш.

Прозвішчы змяшчаюць назвы, што выйшлі з актыўнага ўжытку, але захаваліся ў фальклору і творах мастацтва, лексемы з іншай, чым у час прозвішчаўтварэння, семантыкай, а таксама адзінкі, якія абазначаюць рэаліі, што даўно зніклі.

Супастаўляюцца назіранні аўтара з матэрыяламі дыялектных атласаў. Прыведзеныя ў артыкуле карты адлюстроўваюць моўныя і антрапанімныя працэсы ў сінхронным і ў гістарычным аспектах, фіксуюць факты, якія ўжо адсутнічаюць у сучаснай мове.

Антрапонімы, акрамя сваёй асноўнай функцыі – называць асобу, адрозніваць яе ад іншай, – нярэдка ўтрымліваюць інфармацыю пра сацыяльныя, культурныя, моўныя асаблівасці жыхароў пэўнай тэрыторыі. “Расшыфраваўшы” такія найменні, можна даведацца пра тое, які род дзейнасці быў распаўсюджаны ў нашых продкаў і якую назву ён меў, чым вызначаліся адносіны ў сям’і і многае іншае. Прозвішчы ў большай ступені, чым іншыя антрапанімныя адзінкі, захоўваюць звесткі пра старажытны стан мовы, у іх знаходзяць адлюстраванне асаблівасці матэрыяльнай і духоўнай культуры народа. М.В. Бірыла называе адапелятыўныя прозвішчы “люстэркам, у якім адбілася ... гісторыя развіцця лексічнай сістэмы мовы” [1], звяртае ўвагу на тое, што частка прозвішчаўтваральных асноў захоўвае звесткі з агульнаславянскай эпохі.

Даследуюцца сучасныя прозвішчы жыхароў Віцебскай вобласці, сабраныя з разнастайных крыніц: пагаспадарчых кніг асноўных вытворчых паказчыкаў гаспадарак калгаснікаў за пасляваенны перыяд, тэлефонных даведнікаў абанентаў раённых вузлоў сувязі. Частка адзінак выяўлена падчас экспедыцый у выніку апытання жыхароў названай вышэй тэрыторыі.

Мэта артыкула – патлумачыць “закансерваваныя” звесткі пра заняткі нашых далёкіх продкаў, назвы прафесій на розных тэрыторыях Віцебшчыны, дыялектныя асаблівасці, што захаваліся ў сучасных прозвішчах.

Значная частка сучасных прозвішчаў паходзіць ад апелятываў, якія ўжо падчас свайго ўзнікнення абазначалі асобу па нейкай прыкмеце або віду дзейнасці: параўн.: *Віннік* – ад *віннік* 'той, хто вырабляе віно', *Ляўшун*, *Галавач* – ад *галавач* 'чалавек з вялікай галавой', *Раішэтнік* – ад *раішэтнік* 'майстар, які вырабляў рашоты', *Гусельнік* – ад *гусельнік* 'вытворца гусляў', *Грабеншычкоў* – ад *грабеншычк* 'той, хто рабіў або прадаваў грабяні', а таксама *Свешнік*, *Чаканнік*, *Ігольнік*, *Халсціннік* і інш. Сярод іх дастаткова частымі з'яўляюцца назвы, што паходзяць ад апелятываў, якія ўказваюць на заняткі, прафесію, сацыяльны стан. Навукоўцы не без падстаў называюць такія прозвішчы "энцыклапедыяй грамадства" [2], бо яны даюць каштоўную інфармацыю пра эканоміку, культуру і быт насельніцтва ў перыяд прозвішчаўтварэння.

Апелятывы, што пакладзены ў аснову прозвішчаў, можна аднесці да наступных сфер вытворчасці:

- 1) **промысел, рамяство:** *Алейнік* – *алеінік* 'спецыяліст па вырабу алею'; *Аргуноў* – рус. *аргуны* 'ўладзімірскія цесляры, якія выраблялі прыгожыя разныя налічнікі і карнізы'; *Аўчыннікаў* – *аўчыннік* гарбар'; *Буднік* – *буднік* 'смалякур', польск. *bidnik* уст. 'гаспадар ларка; латочнік'; *Вінакур* – *вінакур* 'той, хто займаецца вінакурэннем, гэта значыць вырабляе віно спосабам перагонкі'; *Віннік* – *віннік* 'вінакур'; *Ганчар*; *Гутнікаў* – *гутнік* 'рабочы, які працаваў на гуце і вырабляў шкло'; *Кажэўнікаў*; *Кравец*; *Кушняроў*; *Мулярэнка* – *муляр* 'рабочы, які будзе што-небудзь з каменя або цэгля', 'пячнік'; *Півавараў*; *Пушкароў*; *Суднік* – *суднік* 'той, хто робіць драўляны посуд'; *Цагельнік* – *цагельнік* 'рабочы, які працуе на цагельні'; *Чаканічык*; *Шкляр*;
- 2) **сельская гаспадарка, жывёлагадоўля:** *Аўчар* – *аўчар* 'авечы пастух'; *Агароднік* – *агароднік* ст.-бел. 'селянін, які не меў ворнай зямлі, а карыстаўся трыма моргамі агароду, за якія ён павінен быў несці службу адзін раз на тыдзень, а жонка яго летам павінна была шэсць дзён адпрацаваць на жніве'; *Бортнік* – *бортнік* 'той, хто займаецца бортніцтвам; пчаляр'; *Гуменнік* – *гуменнік* 'наглядчык за гумном і працай на гумне'; *Дзегцяроў*; *Касарэнка*; *Конюхаў*; *Маслабоеў*; *Пастухоў*; *Пчалаводаў*; *Садоўнічы*; *Хмельнік* 'той, хто вырошчвае хмель'; *Цялятнікаў*; *Чумак* – *чумак* 'возчык і гандляр на Украіне і поўдні Расіі, які перавозіў на валах соль, рыбу і іншыя тавары';
- 3) **лясніцтва, паляванне, рыбалоўства:** *Валкарэзаў*; *Леснікоў*; *Ляснічы*; *Пташнік*; *Рыбак*; *Рыбалкін* – *рыбалка* 'рыбак'; *Рыбнік* – *рыбнік* 'спецыяліст па рыбалоўстве; работнік рыбных промыслаў', рус. 'той, хто прадае рыбу';
- 4) **гандлярства:** *Крамар*; *Купец*; *Прасолаў* – *прасол* рэг. 'скупшчык мяса і рыбы для продажу'; *Рандарэнка* – *рандар* 'гаспадар карчмы'; *Шынкарэнка*;
- 5) **воінская служба:** *Ваяводзін* – *ваявода* 'ў Старажытнай Русі: начальнік войска, кіраўнік горада ці акругі'; *Драгун*; *Жалдак* – ст.-укр. і ст.-бел. *желдак*, *жолдак* 'салдат, воін'; *Жаўнер* – *жаўнер* 'салдат'; *Казак* (апелятыў *казак*, акрамя агульнавядомага значэння 'член ваенна-земляробчай абшчыны пасяленцаў на ўскраінах дзяржавы, якія актыўна ўдзельнічалі ў абароне дзяржаўных граніц', можа ўжывацца са значэннем 'кажан'); *Ратнікаў* – рус. *ратнік* 'салдат, апалчэнец'; *Салдатаў*; *Стральцоў*; *Сяржанаў* – ад *сяржант*

пры спрашчэнні групы зычных [нт]; *Харунжы* – *харунжы* 'сцяганосец у войску', 'малодшы афіцэрскі чын у казацкім войску';

- б) **іншыя**: *Варожка*; *Калдуноў*; *Каліканаў* – параўн.: польск. *kalikant* 'памочнік арганіста, які прыводзіць у рух мяхі аргана'; *Канавалаў* – *канавал* уст. 'знахар, які лечыць коней'; *Лекарэвіч*; *Пісараў*; *Скамарох*; *Скараход* – *скараход* 'раней – пасыльны, ганец'; *Фурман*.

Прозвішчы могуць быць утвораны ад апелятываў, што абазначаюць асоб па сацыяльным стане. Адно з такіх апелятываў называюць канкрэтных прадстаўнікоў розных сацыяльных груп, напрыклад, *Батрак*, *Баярын*, *Князь*, *Паючэнка* – параўн.: польск. *rajik* гіст. 'выязны лакей (пры двары магната)', 'слуга турэцкага султана', *Царок*, *Шляхціч*, другія проста супрацьпастаўляюць бедных і багатых: *Багаты*, *Багацік*, *Бедны*, *Галяк*, *Голы*.

Нагадаем, што носьбітамі прозвішчаў, у аснове якіх лексемы *цар*, *шляхціч*, *пан*, *гаспадар*, *гетман*, *барын*, *князь*, *граф* і інш. і аформленых пры дапамозе фармантаў *-аў/-оў/-еў*, былі хутчэй за ўсё прыгонныя, апелятыў жа паказвае, каму належаў селянін: *Князеў* < ("чый?") *князеў* 'той, які належаў князю, гэта значыць *князеў* селянін'. Аналагічна ўтварыліся прозвішчы *Баярынаў*, *Гетманаў*, *Графаў*, *Папоў*, *Шляхцічаў*.

Разнастайнымі з'яўляюцца ўтварэнні ад апелятываў, што называюць ігракоў на музычных інструментах: *Дудар*, *Музукантаў*, *Скрыпачоў*, *Сурнікаў* – *сурнік* 'трубач, той, хто іграе на сурне'; *Трубач*, *Добыш* – укр. *добошь* 'які іграе на бубне ў казацкім войску, барабаншчык', польск. *dobosz* 'барабаншчык'.

Асобную групу складаюць прозвішчы, якія паходзяць ад апелятываў – назваў рэлігійных службаў (праваслаўных, каталіцкіх і іншых). Напрыклад, *Архірэеў* – *архірэі* 'агульная назва вышэйшых чыноў праваслаўнага духавенства (епіскапа, архіепіскапа, мітрапаліта)'; *Дзьякаў*; *Жакаў* – ст.-бел. *жак* 'служыцель у касцёле', рус. уст. 'вучань каталіцкай школы, польск. *zak* гіст. 'шкаляр, бедны студэнт'; *Ігуменаў* – *ігумен* 'настаяцель праваслаўнага манастыра' (паколькі ігумны не маглі ўступаць у шлюб і мець дзяцей, то прозвішча ўтворана, відаць, ад імені Ігумен, якім рэлігійныя бацькі маглі назваць дзіця ў знак павагі да гэтага звання); *Коган* – *коген* 'прадстаўнік саслоўя свяшчэннікаў у яўрэяў'; *Ксяндзоў*; *Левін* – параўн.: *левіт* – 'прадстаўнік або выхадзец з саслоўя левітаў' (нельга адмаўляць таксама магчымасць утварэння гэтага прозвішча і ад імя Леў); *Панамароў*; *Папоў*.

Як можна заўважыць, вядучае месца належыць прозвішчам, што паходзяць ад апелятываў, якія абазначаюць прадстаўнікоў промыслаў і рамёстваў. Але адсколь не вынікае, што гэтыя сферы вытворчасці былі надзвычай развітымі на Віцебшчыне ў час прозвішчаўтварэння. Хутчэй наадварот: прамысловасць толькі зараджалася, таму звязаныя з ёй людзі настолькі адрозніваліся ад астатніх, што назвы іх прафесій станавіліся не толькі прыкметай, якая выплучала іх, але і родавым прозвішчам для нашчадкаў. У антрапаніміконе Віцебшчыны знайшлі адлюстраванне лексемы, што характарызуе стан развіцця такіх промыслаў, як здабыча руды, вытворчасць дзэгцю, віна, піва, шкла. Даволі рознабаковымі былі, відаць, і рамёствы: вырабляўся посуд, бочкі, калёсы, адзежа, абутак, апрацоўвалася скура, аўчына.

Сельская ж гаспадарка (як і жывёлагадоўля, лясніцтва, паляванне, рыбалоўства) амаль не знайшла адлюстравання ў прозвішчах, што можна растлумачыць наступным:

паколькі большасць сялян на даследаванай тэрыторыі займалася сельскай гаспадаркай, то гэты занятак не мог служыць дыферэнцыяльнай прыкметай чалавека (за выключэннем некалькіх лексем, пададзеных вышэй).

Найбольшая колькасць прозвішчаў на Віцебшчыне ўтворана ад апелятываў, якія называюць прадстаўнікоў наступных прафесій: *бондар** (зорачкай пазначаны найбольш распаўсюджаныя адзінкі, утварэнні ад якіх *паўсюдна* сустракаюцца на даследаванай тэрыторыі; магчыма, раней гэта былі самыя папулярныя прафесіі), варыянты *бачкар*, *бачар*, *бачкарнік* – 9 (лічба абазначае колькасць зафіксаваных на Віцебшчыне прозвішчаў, утвораных ад названага апелятыва); *кухар** (варыянты *кухта*, *кашавар*, *паварэха*) – 9; *каваль** (*кузнец**, *малатоўнік*) – 8; *маляр* (*красік*, *красельшчык*, *красільнік*) – 7; *мельнік* (*пруднік**, *мукамол*) – 7; *рыбак** (*рыбнік*, *рыбалка*) – 7; *калеснік* (*стальмах*) – 7; *кажамяка* (*рымар*, *кажэўнік*) – 7; *кравец* (партны, партняга) – 7; *стралец** (*стрэльнік*, *шаула*) – 6; *ткач** – 5; *дзягцяр** (*мазнік*) – 5; *пісар* (*пісака*) – 4; *ганчар* – 4; *дойлід* – 4; *канавал* – 4. Сярод адзінак, што характарызуюць чалавека ў сацыяльным плане, самымі прадуктыўнымі аказаліся *шляхціч* – 9; *пан* – 7; *поп* – 7; *коган* – 7.

Як відаць з прыкладаў, значная частка прафесій, адлюстраваных у прозвішчах, вядома носьбітам мовы (*кравец*, *рыбак*), бо існуе і зараз. Некаторыя назвы выйшлі з актыўнага ўжытку, але захоўваюцца ў прыказках, прымаўках, народных песнях, гульнях, творах мастацтва (*бортнік*, *бурлак*, *скараход*). Асобныя ж лексемныя назвы зараз маюць іншую, чым у час прозвішчаўтварэння, семантыку: *дворнік* раней 'гаспадар пастаялага двара; работнік і вартаўнік пры кожным доме; наглядчык за гандлёвым дваром, радскі стараста'; *гароднікі* раней 'мянушка людзей, якія вырошчвалі агародніну ў паноў', рус. *городник* 'цясляр, які будзе абаронныя ўмацаванні, масты, насыпныя зрубы'; *агароднік* 'селянін, які не меў ворнай зямлі, а карыстаўся трыма моргамі агароду, за якія ён павінен быў несці службу адзін раз на тыдзень, а жонка яго летам павінна была шэсць дзён адпрацаваць на жніве', зараз 'той, хто займаецца агародніцтвам'.

Іншыя назвы абазначаюць рэаліі, якія даўно зніклі і пакінулі свой след толькі ў прозвішчах, напрыклад: *ігольнік*, *вінакур*, *гусельнік*, *жарнасек* 'чалавек, які робіць і насякае жорны', *катляр* 'майстар, які робіць катлы', *лаўнік* 'лавачнік, гаспадар лаўкі, купец', 'старажытны магістрацкі чыноўнік, які меў права судзіць "на присутвенной скамье – лавце"' [3], 'чалавек, які выганяў сялян на паншчыну', 'старшы плятагон', *цівун* 'наглядчык за працай сялян у памешчыка ў часы прыгону'. Вывучэнне прозвішчаў, якія паходзяць ад такіх апелятываў, дазваляе больш поўна зразумець гісторыю, культуру і быт народа.

Прозвішчы з'яўляюцца паказчыкам сувязяў беларусаў з іншымі народамі. Так, асновы прозвішчаў жыхароў Віцебшчыны ўтрымліваюць больш за 40 адзінак, якія называюць асоб па этнічнай і нацыянальнай прыналежнасці: *Татарынаў*, *Французаў*, *Чачэнец*, *Англічанаў*, *Башкіра*, *Бесарабскі*, *Грэкаў*, *Італьянцаў*, *Македонцаў*, *Мардвін*, *Сербаў*, *Суржыкаў* (*суржык* 'чалавек змешанай нацыянальнасці, напрыклад, сын рускага і цыганкі'), *Татарчук*, *Чувашонак*, *Шведаў* (заўважым, што выводзячы прозвішча *Шведаў* ад этноніма *швед*, нельга не ўлічваць меркавання Ю.А. Федасюка, які сцвярджае, што *Шведавы* – не заўсёды нашчадкі шведаў: у пскоўскіх і цвярскіх гаворках так называлі краўца, па сугуччы са словам *швец*) [4]. Як правіла, апелятывы ўяўляюць сабой

афіцыйна прынятыя ў беларускай мове этнонімы, аднак асобныя адзінкі бытуюць толькі ў дыялектнай мове.

Прычына дастаткова шырокага прадстаўніцтва этнонімаў у асновах прозвішчаў бачыцца нам у перасяленні людзей з адной этнічнай тэрыторыі на другую. Менавіта гэтым можна растлумачыць той факт, што ў антрапаніміконе Віцебшчыны адсутнічаюць прозвішчы, матываваныя апелятывамі, якія адлюстроўваюць этнас карэннага насельніцтва даследаванай тэрыторыі – беларусаў. Этнонімы ж, якія называюць прадстаўнікоў суседніх тэрыторый, утвараюць цэлыя гнёзды прозвішчаў.

Так, самае вялікае гняздо (13 адзінак) утвараюць прозвішчы, матываваныя адзінкамі, якія называюць **палякаў**. Сярод іх наступныя антрапонімы: *Лях, Ляхаў, Ляховіч, Ляшонак; Мазур* (ад польск. *Mazur* 'мазур, жыхар Мазовіі'), *Мазура, Мазуро, Мазуркевіч, Мазурын; Паляк, Палякоў, Палячонак, Палячэнка*. Нязначна ўступаюць яму гнёзды прозвішчаў, якія паходзяць ад апелятываў, што называюць **літоўцаў** (11 дэрыватаў): *Літоўка, Ліцвін, Ліцвінаў, Ліцвінюк, Ліцвянкоў* і інш. і **немцаў** (10 адзінак): *Немцаў, Немчанка, Нямцоў, Прус, Прусаў, Прускі, Шваб* (*шваб* 'прадстаўнік абласной групы нямецкага насельніцтва былога герцагства Швабія'), *Швайбовіч* і інш. Менш утварэнняў (6 прозвішчаў) ад этнонімаў **рускі, маскаль**: *Рускіх, Маскаль, Маскалёў, Маскалёнак, Маскалькоў, Маскаленка*. Нешматлікімі з'яўляюцца гнёзды прозвішчаў ад этнонімаў **татарын, турак, хахол, цыган, чаркес**. Астатнія назвы народаў і нацый прадстаўлены ў наасобных прозвішчах.

Як бачна, колькасць утварэнняў ад этнонімаў залежыць ад гістарычных умоў, у першую чаргу, ступені агульнасці развіцця народаў.

Антрапонімаў, утвораных ад апелятываў, якія адлюстроўваюць сямейны стан, адносіны або з'яўляюцца тэрмінамі сваяцтва, на Віцебшчыне зафіксавана крыху больш за 40. Сярод іх вядучае месца займаюць прозвішчы апошняй з названых вышэй груп: *Братаў, Дзядоў, Зяцеў, Мамін, Мужаў, Стрый – стрый* 'дзядзька', *Унуковіч*. Надзвычай высокай прадуктыўнасцю вылучаецца апелятыў *дзед*. Глумачэнне гэтага трэба шукаць, на наш погляд, у магчымасці названай адзінкі ўжывацца не толькі з прамым значэннем 'бацькаў або матчын бацька', але і з пераносным 'стары чалавек' або 'муж'. Такім чынам, мянушку Дзед мог атрымаць чалавек любога ўзросту, у якога выяўляюцца знешнія або ўнутраныя рысы, характэрныя для старога чалавека (напрыклад, наяўнасць барады, сівы колер валасоў, асаблівасці постаці і інш.).

Некалькі прозвішчаў паходзіць ад апелятываў, якія характарызуюць сямейны стан: *Адзінец* – ст.-рус. *одинць* 'адзінокі, бессямейны чалавек', *Бабылёў, Кодзіс – кодис* у яўрэяў 'сірата' (апелятыў *кодзіс* паходзіць ад назвы памінальнай малітвы "кадиш", якую сірата павінен чытаць па памерлых бацьках) *Сіротка, Сямейнікаў*.

Асобныя найменні ўказваюць на абставіны з'яўлення чалавека ў сям'і або на адносіны ў плане падзелу маёмасці: *Прымак, Дольнік* – рус. *дольник* 'прыёмнае дзіця, якое набыло ўсе правы атрымання ў спадчыну, гэта значыць сваю долю (частку) спадчыны', *Наследнікаў*.

Аналіз апісаных вышэй прозвішчаў дапамагае выявіць асаблівасці сямейнага жыцця і характар сямейных узаемаадносін у мінулым.

Надзвычай цікавымі нам падаліся антрапонімы, утвораныя ад апелятываў, якія характарызуюць абставіны з'яўлення дзіцяці ў сям'і і адносіны бацькоў да нованаро-

джанага. Такія адзінкі ўтвараюць нават спецыфічныя паралельныя рады ад сінанімічных апелятыўных асноў:

'дзіця, якога чакалі' – прозвішчы *Бажанаў, Бажанкоў, Бажанок, Бажэн, Бажэнаў* (параўн.: абл. *бажаць* 'жадаць', *бажаны* 'жаданы'), *Ждан, Жданаў, Жданко, Жданковіч, Жаланы, Жаланны, Нужны*;

'дзіця, якога не чакалі' – прозвішчы *Няжданаў, Нячай, Нічай, Нічаеў*.

Нярэдка прозвішчы паказваюць на чарговасць нараджэння дзіцяці ў сям'і: *Первянёнак, Трацяк, Пяткевіч, Шостак, Сямак, Дзевятко, Сераднякоў, Бальшакоў* (*бальшак* 'гаспадар, старшы сын або брат'). Адзначым, што лексіграфічныя працы падаюць лексему *шастак* са значэннем 'сярэбраная манета ў сярэдневяковай Польшчы і Вялікім княстве Літоўскім вартасцю ў шэсць грошаў'. Лічым, што гэты апелятыў можа мець таксама значэнне 'шостае дзіця ў сям'і', бо суадносіцца з вядомай мадэллю: параўн.: *трацяк* 'трэцяе дзіця ў сям'і', а таксама ст.-рус. *шестак* 'шасцёрка, адзін з шасці родных братоў або шостае дзіця ў сям'і'.

Адзінкавыя прозвішчы (*Найдуноў, Находка*) утвораны ад аберагальных язычніцкіх імёнаў (*Найдун, Находка*), якія даваліся дзецям, каб увесці ў зман цёмныя сілы: паколькі дзіця няроднае, то бацькі не будуць асабліва гаравыць, калі з ім здарыцца штосьці дрэннае, а таму для злых сіл гэтае дзіця не з'яўляецца цікавым, бо іх мэта – нашкодзіць людзям.

Пацвярджэнне таму, што кожнае імя нясе сакраментальны сэнс, знаходзім у прозвішчы *Астанаўка*. Яно, верагодна, утворана шляхам трансанімізацыі ад нецаркоўнага імя *Астанаўка*, якое можа з'яўляцца заклінаннем, пажаданнем таго, каб у гэтай сям'і дзеці больш не нараджаліся (*Астанаўка літаральна 'хопіць'*).

Прыведзеныя прозвішчы – надзвычай цікавы матэрыял у плане выяўлення прычынаў і традыцый іменавання дзяцей у дахрысціянскі перыяд.

Частка прозвішчаў утворана ад апелятываў, якія называюць асоб па характары з'яўлення ў населеным пункце. Прыкладна палова такіх апелятываў мае значэнне 'новы', гэта значыць 'немясцовы, перасяленец з іншага населенага пункта': *Новік, Новікаў, Навіцкі, Навічок, Навічэнка, Навашыньскі* – ад *наваш*, *наваш* 'новы чалавек у сяле, новы член сям'і' і інш. Нярэдка зыходны апелятыў з'яўляецца складаным словам усё з той жа часткай *новы*: *наважыл, навасад, навасёл* > адпаведна *Наважылаў, Навасадаў, Навасёлаў* (для антрапоніма *Навасёлаў* тлумачэнне ад *навасёл* лічым адзіна магчымым: прозвішча не можа паходзіць ад тапоніма *Новае Сяло*, бо ў такім выпадку гучала б *Навасельскі*).

Асобныя прозвішчы ўтрымліваюць у аснове слова *беглы* 'чалавек, які, ратуючыся, тайна, самавольна збег з месца жыхарства' або *бежанец* 'чалавек, які пакінуў месца свайго жыхарства з прычыны вайны або стыхійнага бедства': *Беган, Беглік, Бегляцоў*. Гісторыяй усходнеславянскіх народаў засведчана шмат фактаў, калі людзі пакідалі абжытыя мясціны. Уцекачамі, напрыклад, маглі быць язычнікі, якія не ўспрынялі пашырэння хрысціянства, ці бежанцы, што ратаваліся ад вынішчэння татарамі, якія часта нападалі з поўдня і паўднёвага ўсходу (XIII–XVII стст.) і інш.

Прозвішчы *Землякоў* і *Уражэнка* патрабуюць, як нам здаецца, падрабязнага тлумачэння. Пры аналізе апелятываў, ад якіх яны ўтвораны, можа ўзнікнуць сумненне адносна магчымасці антрапонімаў *Зямляк* і *Уражэнка* ідэнтыфікаваць пэўную асобу: у вёс-

цы большая частка насельніцтва з'яўляецца землякамі. Аднак вылучэнне, ідэнтыфікацыя ўяўляецца магчымай пры ўмове, што ў населеным пункце жылі два чалавекі з аднолькавым імем, адзін з якіх быў выхадцам з гэтага сяла, а другі – немясцовым. У такім выпадку мянушка Зямляк (або Уражэнец) магла ўзнікнуць, каб адрозніваць гэтых людзей: напрыклад, Сымон *Бежанец* (або *Новік, Прышлы*) і Сымон *Зямляк*.

Адносна новым этапам у беларускай антрапаніміцы з'яўляецца даследаванне прозвішчаў метадам лінгвістычнай геаграфіі, якое шырока выкарыстоўваецца ў дыялекталогіі. Як вядома, прадметам вывучэння лінгвагеаграфіі з'яўляюцца тэрытарыяльныя формы бытавання моўных з'яў і заканамернасці тэрытарыяльных адносін паміж імі. Картаграфічнае апісанне прозвішчаў дае магчымасць паказаць распаўсюджанне адзінак, утвораных ад розных у семантычным плане апелятываў, у межах не толькі вобласці, але і раёнаў. Такое ўнутранае арэальнае члянэнне дазваляе выявіць гістарычныя, культурныя, моўныя і іншыя сувязі з сумежнымі краінамі.

Супастаўленне нашых назіранняў з матэрыяламі дыялектных атласаў, а таксама з гістарычнымі фактамі, вывучэнне тэрытарыяльных асаблівасцей размяшчэння прозвішчаў адкрывае своеасаблівую гісторыка-лінгвістычную карціну. Дадзеныя прыведзеных намі карт з'яўляюцца адлюстраваннем моўных і антрапанімічных працэсаў не толькі ў сінхронным, але і ў гістарычным аспектах, бо нярэдка фіксуюць факты, якія ўжо адсутнічаюць у сучаснай мове.

Лінгвістычныя карты сведчаць пра наяўнасць пэўных макраарэалаў – значных па плошчы зон, дзе прадуктыўнасць або ступень лакалізацыі аналізуемых прозвішчаў прыкладна супадае, прычым яна можа быць як максімальнай, так і мінімальнай; а таксама мікраарэалаў – нязначных па ахопу тэрыторыі раёнаў з высокай або нізкай канцэнтрацыяй адзінак.

Прозвішчам, асновы якіх утрымліваюць назвы прафесій і роду заняткаў, уласціва высокая частотнасць на тэрыторыі Віцебшчыны (яны займаюць другое месца ў сістэме апелятыўных антрапонімаў, уступаючы толькі адзінкам, матываваным імёнамі-мянушкамі, што характарызуюць чалавека ў фізічным і псіхічным планах). Разгледзім асаблівасці размяшчэння іх на даследаванай тэрыторыі, адзначыўшы, што пры картаграфаванні мы прытрымліваліся двух прынцыпаў:

1) ролю мінімальнага арэала выконвае сельскі савет, бо маштаб карты не дазваляе выкарыстаць у такой якасці, напрыклад, вёску; прыняцце ж раёна за мінімальную адзінку не ўяўляецца магчымым з-за цяжкасці прасачыць асаблівасці размяшчэння прозвішчаў у яго межах, а гэта значыць, што такая карта будзе вельмі агульнай і ўмоўнай;

2) розным прозвішчам адпавядаюць асобныя знакі (квадрат, трохкутнік, ромб і інш.); калі ў межах асобнага сельсавета распаўсюджана адно прозвішча, то на карце яно ілюструецца толькі адзін раз адпаведным умоўным знакам, калі ж у сельсавеце бытуе некалькі розных прозвішчаў, то на карце яны адзначаюцца рознымі значкамі ў межах гэтага сельсавета.

Адна і тая ж назва роду дзейнасці можа па-рознаму гучаць, што тлумачыцца дыялектнымі асаблівасцямі пэўнай тэрыторыі. Напрыклад, у розных рэгіёнах Беларусі **майстра па апрацоўцы скуры** называюць *гарбар*, *аўчыннік*, *кажэўнік*, *кажамяка*, *кушнер*, *шкурат*, *чамбар*, *балтушнік*, *шкурнік* [5, карта № 212]. Намі зроблена спроба

высветліць, ці залежаць (а калі залежаць, то ў якой ступені) асаблівасці распаўсюджання і бытавання прозвішчаў, матываваных рознымі варыянтамі адной назвы, ад прынятых на асобных тэрыторыях моўных традыцый.

Самымі частотнымі сярод прозвішчаў аналізуемага тыпу на Віцебшчыне з'яўляюцца адзінкі, якія паходзяць ад назвы *аўчыннік*. Бытуюць яны не на ўсёй тэрыторыі вобласці, а з поўначы на поўдзень ўтвараюць своеасаблівую лінію, якая размешчана крыху на ўсход ад цэнтральнай часткі Віцебшчыны (гл. карту 1).

Прозвішчы, у аснове якіх апелятыў *кажмяяка*, фіксуюцца амаль паўсюдна на даследаванай тэрыторыі і не ўтвараюць арэалаў, падобных на апісаны вышэй. Антрапонімы, што ўтрымліваюць назву *кушнер*, адзначаны толькі ў трох раёнах – Глыбоцкім (у двух сельсаветах), Чашніцкім (у двух сельсаветах) і Лёзненскім (у адным сельсавеце). Адзінкавымі з'яўляюцца прозвішчы, якія матываваны назвамі *кажэўнік* (Чашніцкі р-н) і *шкурат* (Шумілінскі р-н).

Супастаўляючы сказанае вышэй з дадзенымі “Лексічнага атласа беларускіх народных гаворак” [5, карта № 212], заўважаем, што тэрыторыя бытавання прозвішчаў, матываваных пэўным варыянтам назвы, не заўсёды супадае з тэрыторыяй, на якой гэты варыянт выкарыстоўваецца сёння мясцовымі жыхарамі. Так, напрыклад, прозвішча *Аўчыннікаў* шырока распаўсюджана ў Гарадоцкім, Шумілінскім, Ушацкім, Бешанковіцкім і Чашніцкім раёнах. Аднак, як сведчыць “Лексічны атлас...”, насельніцтва толькі Гарадоцкага і Віцебскага раёнаў ужывае назву *аўчыннік*, жыхары ж астатніх пералічаных раёнаў выкарыстоўваюць іншыя варыянты – *кажэўнік* і вельмі рэдка *кажмяяка*. Матэрыял паказвае, што ад апелятыва *гарбар* не ўтворана ні аднаго прозвішча, хоць гэты варыянт назвы бытуе сёння на захадзе Віцебшчыны. Можна меркаваць, што ў той час, калі фарміраваліся прозвішчы, лексема *гарбар* не ўжывалася.

Карта 1

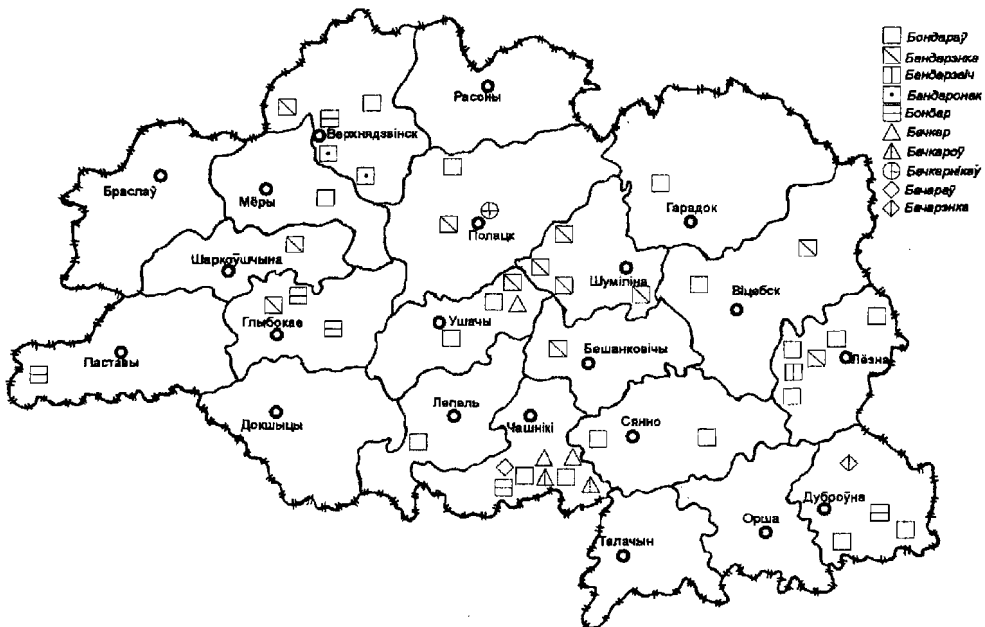
Распаўсюджанне прозвішчаў, утвораных ад назвы *гарбара*

Прозвішчы, што ўтвораны ад назвы **майстра па вырабу драўлянага посуду**, матывуюцца, як высветлілася, чатырма апелятывамі – *бондар*, *бачкар*, *бачар* і *бачкарнік* (карта 2). Ступень распаўсюджання антрапонімаў, утвораных ад прыведзеных варыянтаў, у кожным раёне розная. Самымі частотнымі з’яўляюцца адзінкі, якія ўтрымліваюць апелятыў *бондар*: яны адзначаны па вобласці амаль паўсюдна, а найбольшай канцэнтрацыі дасягаюць у паўночна-ўсходняй частцы Ушацкага, паўднёва-заходніх частках Шумілінскага і Верхнядзвінскага, а таксама на поўначы Лёзненскага і поўдні Чашніцкага раёнаў. Можна выказаць здагадку, што менавіта на гэтых тэрыторыях бондарства было вельмі распаўсюджана падчас прозвішчаўтварэння – у XVII – XVIII стст.

Выяўлена наступнае: антрапонімы, у аснове якіх апелятыў *бачкар*, бытуюць у Чашніцкім р-не, прычым на той жа тэрыторыі, што і ўтварэнні ад *бондар*.

Цікава, што зараз практычна на ўсёй тэрыторыі Віцебскай вобласці, як і па Беларусі ўвогуле, для называння майстра па вырабу драўлянага посуду выкарыстоўваецца лексема *бондар* [5, карта № 223]. Варыянт жа *бачкар* аўтарамі “Лексічнага атласа...” увогуле не адзначаны на Віцебшчыне, больш таго – ён з’яўляецца надзвычай рэдкім і для астатняй тэрыторыі рэспублікі. Пры ўтварэнні ж прозвішчаў гэты апелятыў быў выкарыстаны неаднаразова (гл. карту 2).

Апелятывы *бачар* і *бачкарнік*, якія ў “Лексічным атласе...” нават не ўзгадваюцца, таксама сустракаем у прозвішчах жыхароў Чашніцкага (*Бачараў*), Дубровенскага (*Бачарэнка*) і Полацкага (*Бачкарнікаў*) раёнаў. Заўважым, што Чашніцкі р-н у плане насычанасці і разнастайнасці антрапонімаў з’яўляецца унікальным: тры варыянты назвы *бондара* з чатырох магчымых знайшлі адлюстраванне ў прозвішчах жыхароў паўднёва-ўсходняй часткі гэтага раёна. З’ява, аналагічная апісанай, не адзначана больш нідзе на Віцебшчыне.

Карта 2

Распаўсюджанне прозвішчаў, утвораных ад назвы *бондара*

З усяго сказанага вышэй напрошваецца вывад, што ў прозвішчах, як неаднаразова адзначалася анамастамі, утрымліваюцца звесткі, якія сучаснай мовай ужо страчаны: зараз на Віцебшчыне ўжываецца толькі адзін варыянт назвы майстра па вырабу драўлянага посуду – *бондар*, прозвішчы ж фіксуюць чатыры такія варыянты.

Што да размяшчэння прозвішчаў, асновы якіх утрымліваюць назвы **майстра па вырабу колаў**, то на тэрыторыі Віцебшчыны, як высветлілася, бытуюць прозвішчы, матываваныя апелятывамі *калеснік* і *стэлямах*, а таксама фанетычнымі і акцэнтнымі варыянтамі апошняга – *стэлямах*, *стэлямак*, *стэлямак* (гл. карту 3).

Антрапонімы, якія паходзяць ад варыянта *калеснік*, надзвычай распаўсюджаны ў Верхнядзвінскім р-не, прычым большасць зафіксаваных тут прозвішчаў узнікла шляхам анімізацыі (*калеснік* > *Калеснік*). Такім чынам, арэал самай высокай на Віцебшчыне частотнасці прозвішча *Калеснік* ахоплівае паўночную частку Верхнядзвінскага і паўночна-заходнюю частку Расонскага раёнаў. Утварэнні ад названага варыянта зафіксаваны таксама не менш чым у двух сельсаветах Чашніцкага, Шумілінскага і Лёзненскага раёнаў.

Прозвішчы, у аснове якіх фанетычныя і акцэнтныя варыянты апелятыва *стэлямах*, даволі кампактна бытуюць ва Ушацкім, паўночнай і паўночна-ўсходняй частках Лепельскага раёнаў, а таксама на паўднёвым усходзе Гарадоцкага, усходзе Віцебскага і Лёзненскага раёнаў. Зрэдку такія антрапонімы сустракаюцца ў Пастаўскім, Мёрскім, Глыбоцкім і Сенненскім раёнах.

Карта 3

Распаўсюджанне прозвішчаў, утвораных ад назвы *калесніка*

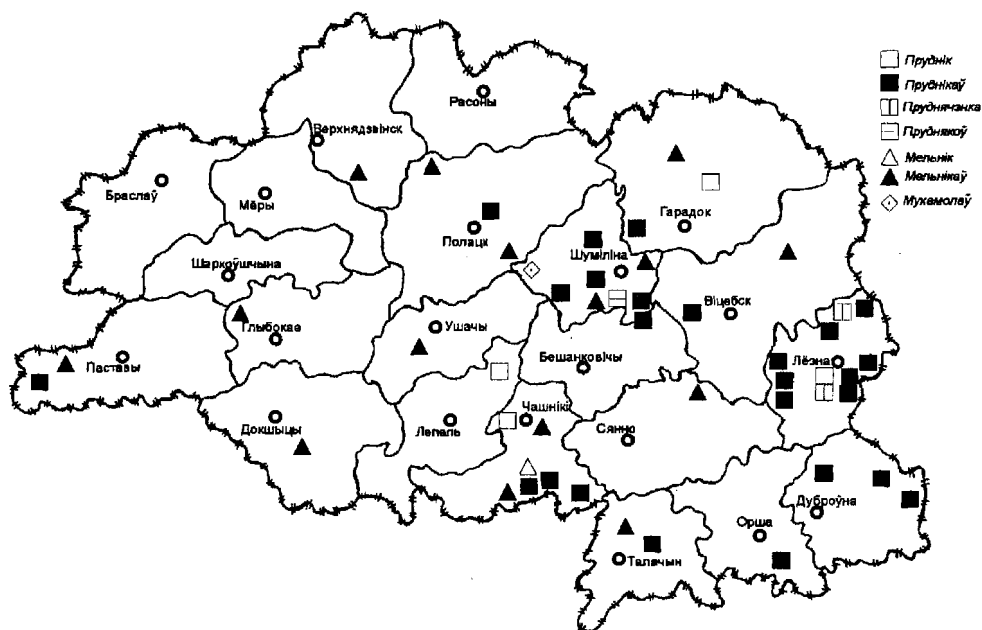
Сёння для абазначэння майстра па вырабу колаў на тэрыторыі Віцебшчыны паўсямесна ўжываецца назва *калеснік*, а таксама яе варыянты *калэснік*, *каля'снік*,

каляснік. Назва ж *стэльтах* зараз характэрна для паўднёвай і паўднёва-заходняй Беларусі [5, карта № 222].

Антрапонімы, у аснове якіх назва *чалавека*, што *меле збожжа на млыне*, надвычай частотныя ў Лёзненскім, Шумілінскім і Чашніцкім раёнах (карта 4). Сярод іх прэвалююць прозвішчы, матываваныя апелятывам *пруднік*, а ўтварэнні ад *мельнік* сустракаюцца рэдка (на Лёзненшчыне антрапонімы ад *мельнік* не адзначаны ўвогуле). На астатняй тэрыторыі Віцебшчыны адзінкі, у аснове якіх назва млынара, сустракаюцца рэдка, а ў Расонскім, Браслаўскім і Шаркоўшчынскім раёнах увогуле не зафіксаваны. Заўважым, што тэрыторыя, дзе сёння ўжываюцца варыянты *пруднік* і *мельнік*, амаль супадае з рэгіёнамі, на якіх распаўсюджаны прозвішчы, утвораныя ад гэтых апелятываў [5, карта № 213].

У асновах прозвішчаў жыхароў Віцебшчыны фіксуюцца яшчэ два варыянты назвы млынара – *прудняк* і *мукамол*, якія, мяркуючы па дадзеных “Лексічнага атласа...”, не ўжываюцца сёння на тэрыторыі Беларусі. Як бачна, антрапонімы “закансервалі” ў сваім складзе адзначаныя варыянты: на Лёзненшчыне гэта прозвішча *Пруднячэнка*, на Шуміліншчыне – *Пруднячэнка*, *Мукамалаў*.

Прозвішчы, асновы якіх утрымліваюць апелятывы, што называюць *чалавека*, які *гатуе ежу*, паходзяць ад наступных адзінак: *кухар*, *кухár*, *кухта*, *кухто*, *кашавар*, *наварэха*. З карты 5 відаць: антрапонімы матываваныя рознымі варыянтамі назвы, неаднолькава размешчаны на даследаванай тэрыторыі. У сувязі з гэтым Віцебшчыну можна ўмоўна падзяліць на дзве часткі, мяжа паміж якімі праходзіць па дыяганалі вобласці – па лініі ад Верхнядзвінска да Оршы. У першай частцы, на захад ад праведзенай дыяганалі, пераважаюць антрапонімы, аманімічныя апелятывам *кухта*, *кухто*.

Карта 4

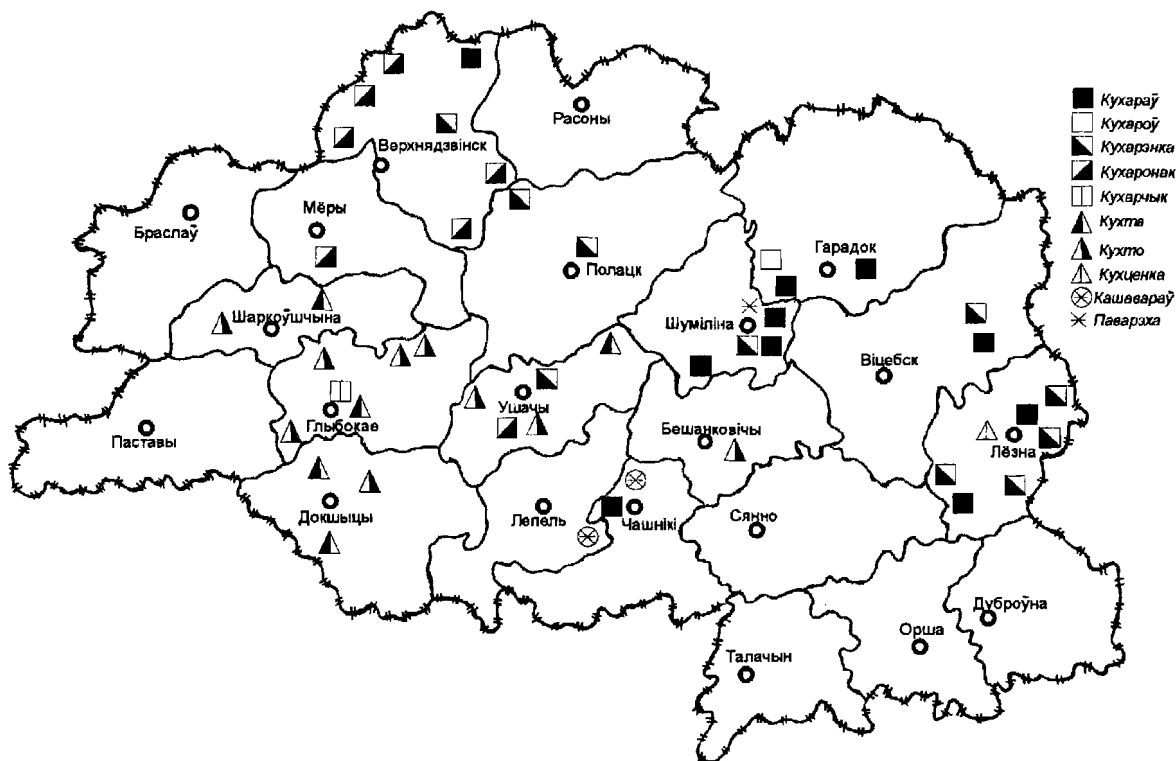
Распаўсюджанне прозвішчаў, утвораных ад назвы *млынара*

Паходжанне прыведзеных адзінак да нашага часу канчаткова не высветлена: М.В. Бірыла падае *кухта* як рэг. устар. 'прыслужнік, вучань повара', а таксама як рус. 'касматы іней на дрэвах' і ўкр. 'паваронак'. Лексема *kuchta* існуе і ў польскай мове, дзе мае наступныя значэнні і стылістычную афарбоўку: пагардл. 'кухарка, домработніца', устар. 'памочнік кухара'.

Другая частка тэрыторыі знаходзіцца на ўсход ад дзяганалі і характарызуецца высокай прадуктыўнасцю прозвішчаў, утвораных ад варыянта *кухар*.

Ад апеліятываў *кашавар* (прозвішчы адзначаны ў Чашніцкім і Лепельскім раёнах) і *паварэха* (Шумілінскі р-н) зафіксаваны адзінкавыя антрапонімы. Ні аднаго антрапоніма, матываванага апеліятывам, што абазначае кухара, не зафіксавана ў Браслаўскім, Пастаўскім, Расонскім, Сенненскім, Талачынскім, Аршанскім і Дубровенскім раёнах.

На жаль, мы не маем магчымасці параўнаць нашы назіранні з існуючымі зараз традыцыямі называння кухара на даследаванай тэрыторыі, паколькі такая інфармацыя адсутнічае ў "Лексічным атласе...".

Карта 5
Распаўсюджанне прозвішчаў, утвораных ад назвы *кухара*

У працэсе даследавання лінгвагеаграфічных асаблівасцей прозвішчаў, якія паходзяць ад апеліятываў, што з'яўляюцца назвамі прафесій і роду заняткаў, выяўлена наступнае:

- 1) не заўсёды тэрыторыя бытавання антрапонімаў, матываваных канкрэтным апеліятывам, супадае з арэалам, дзе гэты апеліятыў сёння ўжываецца;

- 2) супастаўленне вынікаў нашага даследавання з дадзенымі “Лексічнага атласа беларускіх народных гаворак” паказала, што пры ўтварэнні прозвішчаў выкарыстана значна больш варыянтаў назвы прадстаўніка пэўнай прафесіі, чым сёння ўжываецца ў мове жыхароў. Прычыны такой з’явы могуць быць наступнымі: а) варыянт назвы страчаны сучаснай мовай, ён захаваўся толькі ў прозвішчах; б) прозвішча было ўтворана на іншай тэрыторыі, а на даследаваную трапіла ў працэсе перасялення яго носьбіта. Прыведзенае тлумачэнне ў большай ступені можа быць прыменена да адзінкавых антрапонімаў, якія фіксуюцца на Віцебшчыне адзін-два разы.

3) прыведзенага вышэй матэрыялу вынікае, што апелятыўная лексіка агульнаіндаеўрапейскага, агульнаславянскага і ўласна беларускага паходжання, адлюстраваная ў прозвішчах жыхароў Віцебшчыны, з’яўляецца, як правіла, агульнаацыянальнай. Яна ўключае ўстарэлыя, запазычаныя на даантрапанімным узроўні, а таксама аказіянальныя словы. Устарэлая лексіка фіксуецца ў апелятывах, што называюць прафесіі або характарызуюць сацыяльны стан. Сярод запазычанняў дамінуюць словы з польскай, літоўскай, рускай моў, што тлумачыцца адпаведнымі гістарычнымі падзеямі мінулага. У прозвішчах шырока прадстаўлены дыялектныя словы – у асноўным беларускія, радзей – рускія, украінскія, польскія.

Такім чынам, прозвішчы – арыгінальны, цікавы матэрыял, які дазваляе выявіць прынцыпы і традыцыі іменавання дзяцей у дахрысціянскі перыяд, асаблівасці сямейнага жыцця і характар сямейных узаемаадносін у мінулым, сувязь беларусаў з іншымі народамі, спецыфіку заняткаў і дыялектныя асаблівасці жыхароў Віцебшчыны.

Л і т а р а т у р а

1. Бірыла, М.В. Беларуская антрапанімія: Прозвішчы, утварэння ад апелятыўнай лексікі / М.В. Бірыла. – Мінск: Навука і тэхніка, 1968. – С. 3.
2. Суперанская, А.В. Современные русские фамилии / А.В. Суперанская, А.В. Сулова / отв. ред. Ф.П. Филин. – М.: Наука, 1984. – С. 84.
3. Насовіч, І.І. Слоўнік беларускай мовы / І.І. Насовіч. – Мінск: Беларус. Сав. Энцыклапедыя, 1983. – 792 с.
4. Федосюк, Ю. Русские фамилии: Популярный этимологический словарь / Ю. Федосюк. – 3-е изд., испр. и доп. – М.: Русские словари, 1996. – С. 253.
5. Лексічны атлас беларускіх народных гаворак: у 5 т. – Мінск, 1996. – Т. 3: Чалавек.

Паступіла 23.01.2007